

КЕҢЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫң «ДӘРЬЯ ТАРТЫЛҒАН ЖЫЛЛАР» РОМАНЫНДА ГИДРОНИМЛЕРДИ ЖАСАУШЫ АПЕЛЛЯТИВЛЕР

*Мамбетова Гулнар Жаксымуратовна, Әжинияз атындағы
НМПИ Гуманитар ҳәм жәмийеттік пәндерди аралықтан
оқытышың кафедрасы доценти, ф.ф.ф.д., (PhD)*

APPELLATIVES FORMING HYDRONYMES IN KENESBAY ALLAMBERGENOV'S NOVEL «THE YEARS WHEN THE RIVER FROZEN»

Mambetova Gulnaz Jaksimuratovna, Associate Professor of the Department of Distance Learning of Humanities and Social Sciences, NSPI named after Ajiniyaz, Doctor of Philosophy (PhD)

АПЕЛЛЯТИВЫ, СОЗДАЮЩИЕ ГИДРОНИМЫ В РОМАНЕ КЕНЕСБАЯ АЛЛАМБЕРГЕНОВА «ГОДЫ, КОГДА РЕКА ЗАСТЫВАЛА»

Мамбетова Гулнаز Жаксимуратовна, доцент кафедры дистанционного обучения гуманитарных и социальных наук НГПИ имени Ажинияза, доктор философии (PhD)

<https://orcid.org/0000-0001-7656-1187>

gulnaz.mambetova.7
6@mail.ru

Аннотация. Мақалада К.Алламбергеновтың «Дәръя тартылған жыллар» романында қолланылған суу объектлері атамалары анализленген. Қарақалпақ тилиндеги жергилікти аймақ халқының тилине тән гидронимлер, миллій әдебий тилге тән болған гидроним апеллятивлердиң бериліші лингвистикалық аспектте үйренилген.

Таяныш сөзлөр: ономастика, топоним, гидроним, апеллятив, көркем шыгарма тили.

Аннотация. В статье анализируются названия водных объектов, использованные в романе К.Алламбергенова «Годы, когда река застывала». Гидронимы, характерные для языка местного населения в каракалпакском языке и употребление гидронимов-апеллятивов, характерных для национального литературного языка, были изучены с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: ономастика, топоним, гидроним, апеллятив, язык художественного произведения.

Abstract. The article analyzes the names of water bodies used in K.Allambergenov's novel "The years when the river frozen". In the Karakalpak language, hydronyms specific to the language of the local population, hydronym appeals specific to the national literary language, have been studied from a linguistic point of view.

Key words: onomastics, toponym, hydronym, appellative, language artistic work.

КИРИСИЙ

Қарақалпақстан аймағында гидронимлер оғада көп. Гидронимика – бул топонимлердиң айрықша, үлкен топарларынан бири. Гидронимлер өзиниң пайда болыўы бойынша тәбийий формада ҳэм жасалма, адам баласының мийнетлери, қол күши менен де дөретилген болыўы мүмкин. Олардың дөретилийінде, хәр түрли болып атальғында әлбетте, сол халықтың басып өткен жолы менен тиккелей байланыслы. Бул ҳақында М.Курбанов тәмендеги пикирлерди билдиреди: «Топонимикалық изертлеўлерде тарийх илиминиң дереклеринен орынлы пайдаланыўымыз керек. Жәмийет тарийхында болып атырған социаллық-сиясий өзгерислер үлке топонимикасына тәсир етеди. Топонимика тарийх, этнография илимлери ушын көп мәселелерди шешіүде қосымша дерек үазыйпасын атқарады» [1.82]. Олар ауызеки сөйлеў тилинде, көркем шығармалар курамында, фольклорлық шығармалар тилинде де көплеп ушырасады. Әсиресе, көркем шығармалардың тилинде ўақыяның қайсы аймақта болғанлығын, оның барысы, персонажлар, қаҳарманлардың ҳәрекетиниң желисин гидронимлик апеллятивлер арқалы да көриўге болады. Соңықтан қарақалпақ фольклоры, яки жазба әдебият ўәкиллери шығармаларының тиллик өзгешелигине итибар қаратқанымызда, мейли ол қайсы жанрда болмасын дерлик көпшилигинге персонаж яки қаҳарманлардың мәкан түснегин бериўде де, тәбиятын сүүретлеўде, әлбетте, суў объектлериниң атамаларынан пайдаланғанлығын ушыратамыз.

МЕТОДОЛОГИЯ

Мақаланы жазыўда сыпатлама, яғнай шығарма курамында берилген гидронимлере тарийхый-лингвистикалық аспектте анализленийи менен бирге салыстырмалы-тарийхый методтан – басқа тил бирликлерине, гидронимлердиң мәниликтүрлерине, келип шығыўы бойынша этимологиялық тәреплерине итибар қаратылды. Гидронимлердин компонентлериниң семантикасын ашып бериўде компоненттик анализ сыйқылы методлардан пайдаланылды.

НӘТИЙЖЕЛЕР ҲӘМ ТАЛҚЫЛАЎЛАР

К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар» романында бир қатар гидронимлерди ушыратамыз.

Сага апеллятиви тек гидронимниң өзин ғана аңлатып қоймастан, усы апеллятив арқалы жасалған жаңа гидронимлерди де билдиреди. Сага бир нәрсениң басланыў дереги деген мәнини де билдиреди. Сага сөзи «сакия - дәрьяның басланған жери», - деген мәнисти аңлатады. [2.74].

К.Алламбергенов бул шығармасында тәмендеги адам аты (антропоним) менен бирге келген *сага* апеллятивли гидронимди көлтиреди. Мысалы, Соң мәлім болыўына қарағанда, суудың қайтыўы дәрьяның «Жұмабай *сага*» ның өринен Түркменстанға қарай жығып кеткенинен екен. [5.4]. Мысалда *сага* апеллятивли гидронимниң Жұмабай деген адам аты менен байланыслы қойылғанлығын көремиз.

Шығарма тилинде апеллятивлерге итибар бергенимизде саға ҳэм шығанақ апеллятивлері менен келгенлериниң санаўлы екенлигин, яғнай өнимсизлигин көрийимизге болады. Әдетте, *шығанақ* лексемасы туўра номинативлик мәнисте адамның қол мүшесиниң бир бөлөгинин атамасы болып есапланады.

Мынаның қарай ғой, мына «Есберген шығанақ» қа дейинги дәрьяның еки бойының өзи тынып турған тарийх. [5.5].

Усындағы заманға түсінбеўшиликтин себебинен мынаў турған «Есберген шығанақ» та қанша адам қырылды дейсең! Ең үлкени Қайып, оннан кишилери Нурымбет, Байымбет, Кұлымбет ҳәм Тәжибай деген қалашлар болған. [5.9].

Жазыўшы бул шығармасында арқа районлардағы, солардан ҳәзирги Нөкис районында ерте ўакыттарда жасаған кердериң халқын, Кердер қаласының аты ҳәм басқа да ески қалалардың, яғнай ойконимлердин атын атап өтиў менен биргеликте усы қала халқы сууынан пайдаланған Кердер дәрьясы ҳақында да пикирлерин тилге алыш өтеди. Мысалы, Сен билмейсан, балам, мына «Хайұан қала» ның тусында ерте заманларда

Кердер деген мәмлекет болған. Ҳо, анау Шортанбайдың орнында болса Кердер дәрьясы ағып өткен. [5.5]. Ҳәтте, бабамыз Едиге де Тоқтамыс пенен аразласқанда, Едил-Жайық бойынан келип кеткен. Мына «Саркоп» қаланың тусына келген жерде Едиге бабамыздың баласы Нуратдин әкесин излеп киятырып, аттан түсип бир ақшам дем алған деседи. [5.5].

Бул мысалдан бир нәрсени аңлау мүмкін, яғнай бүгинги күнде үлкен елат, тоғай атамасы деп түсимилип жүрген Шортанбай ерте ўақытларда дәрья атамасы да усы атама менен аталғанлығын көриүге болады. Дәрья апеллятивиниң мәнисин илимпазлар қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлердин қатарында қарап, 1) дәрья-үлкен дәрья, тениз – белгили бир аңғар менен ағатуғын суў жолы; канал, арна, өзек [3.12] деген мәнисти аңлатады деп көрсетеди. Мысалларда Кердер дәрьясы, Шортанбай дәрьясы – үлкемиздеги ески дәрьялардың аты болса, ал Едил-Жайық дәрьясының аты ерте ўақытларда қарақалпақлардың жайлаған жери Россиядағы Волга-Урал дәрьяларының бурынғы атамалары болып табылады.

Соның менен бирге, романның тилинде ҳәйиз апеллятиви менен келген гидроним атамалар да ушырасады. Мысалы, «Дәри қала», «Едигениң қаласы», «Сәтемирханның ҳауызы», «Даңша күм», «Жаў шықкан күм» дегендей белли құмлар көп болған. Қыран таудың үстинен жүрсөң, бес-алты құмбызды көресен. [5.5].

Ҳәйиз әдетте, тәбийи түрде пайда болған суў объекті емес, ол адамлар тәрепинен жерди қазылып, гейде үйиниң жанына жақын жерде нәше ушын ишине балық өсириў, газ, үйрек бағыў ушын ямаса тәбийи сулыўлық, дөгерегине тереклер, гүллөр отырғызып, дем алыў ушын қазылып исленетуғын, тез-тез ағын суў, таза суў менен ишиндеги суўды өзгертип туратуғын орын. Ҳәйиз, дерлик Өзбекстанның барлық ўэләятында, Тажикстанда, Иран топонимлери қурамында да ушырасады, деп көрсетеди белгили топонимист З.Дүсімов [2.73]. Шығарма тилинен, ҳәйиз суў объектиниң жасалма жол менен пайда етилиўи жақын жылларда пайда болып қоймаған, оның

төркини узақ тарийхқа барып ушласады, деп исеним менен айта аламыз. Себеби, Қарақалпақстанның көпшилилк жерлеринде ҳәйизлердин усы сыйқылды ески атамалары сақланып қалған. Шығармадағы атап өтилген Сәтемирдин ҳәйизи атамасы – патша, шах Темур аты менен байланыслы.

Жазыўшы К.Алламбергеновтың бул шығармасында *жасыс* - апеллятивли төмендеги гидронимлер де ушырасады. Мысалы, Бул қәдимнен қалған тарийх. Бул дәрьяның бойында нелер болып өтпеди дайсөң! «Ақ төрек жасыс» пенен «Қызыл жасыс» тың арасы жыс тоғай еди. Усы тусларда «Қызыл қала» деген қала болды. Оның «Қызыл үй», «Қызыл қала» деп аталаулыры жүдә ертеден патшаның тусынан басланған. [5.5].

Жағыс сөздин мәниси қандай да суў объектиниң жағасы деген мәнисти аңлатады. «Жағыс - кеме, параход тоқтаў ушын үлкен объектлеридеги тұрақты, қолайлы орын. Қарақалпақстанның бир катар районларында жағыс апеллятиви менен келетуғын атамалар ушырасады. Мысалы, Ақжағыс (Мойнак районы), Қәллижағыс (Кегейли районы), Ҳәкимжағыс (Кегейли районы)». [4.23].

Соның менен бирге, шығарма тилинде жицишке деген атама менен үлкен топонимди Жицишке төғайының бар екенлигин де атап көрсетеди. Бүгинги күнде Жицишке каналы ҳәзирги Конырат районы аймағынан ағып өтеди. Демек, бирдей номинативлик көринистеги атамалар ҳәр қылыш топоним қурамында ушыраса береди. Ал, дәрьяның ар жағындағы Жицишкениң ишинде Байнияз үәрем деп аталауғын жер бар еди. Ол жерде Байнияз бақсы деген хош ҳауаз бақсы үй тигип жасады. [5.6].

Шұңғил апеллятиви антропоним+шұңғил типинде ушырасады. Шығармада Назар шұңғил тек бир ғана мәнисти шұңғил гидронимин билдирип қоймaston, көлдиң шұңғил жери деген үғымды да аңлатады. Мысалы, Назар бағман ақлығым бир нәрсе үйренсін деди ме, пүткіл бир аўыл-аймаққа жететуғын он гектар көлемниң бағын ақлығын қасынан бир ели қалдырмай жүрип, оның көз алдында кәмалға

келтирди. [5.11]. «Назар шұңғил» деген көли қыздың дөңгелек айналасында жарқырап туратуғын еди. [5.12].

Шұңғил - бул суў объектиндеги ең терен, шукыр жери. Ең дәслеп бул апеллятив көлдин шұңғил жери мәнисин аңлатып, сонын ала халық түснегинде ҳәр түрли атамалардың, мысалы адам аты қосылып, белгили суў объекти атамасын аңлатыў хызметине өткен.

Шығармада, буннан басқа да ой, өзек апеллятивли келген гидронимлер төмендеги мысалларда ушырасады.

Жұзлери алмас пышақтай жылтыраған дәў дүккишлер қосын ба, күнтуни тынбай гүркиреп, Шортанбайдың сағасындағы, «Батпақ көл» диң қасындағы «Шатырлы ой», «Аймурза өзек», «Ақ терек жағыс» бойларындағы кең көлемли тораңыл тоғайларын тып-тыптып етип бир жылға апармай-ақ «Ақ терек жағыс» пенен «Есберген шығанақ» аралығын сырдандағы дала етип таслады. [5.15]. Булардың үйиниң иргесиндеги, «Қызыл жағыс» тың тоғайлары да ныпқырт болды. [5.16].

Шығарма тилинде уйық гидронимлик апеллятиви де ушырасады. Бизиң үлкемиздин тәбиятында батпақтық, балшықтық жерлер сийрек ушырасады. Ал, жазыўшы уйық гидронимин аса шеберлик пенен пайдаланған. Бул бирліктің уймық, уймықтық деген вариантылары да халықтың аўызеки сөйлеў тилинде ушырасады. Бул суудан гөре, суў объектиниң жанында үлкен батпақтықтың, уймықтың бар екенligинен дерек береди. Мысалы, Соның салдарынан қала көшелерин шат-путалар басып Сәтемир ханның ұауызы менен зинданларын уйық басты. Саркоп қала менен Дәри қала болса пишензарлыққа айланып кетти. [5.16].

Жап апеллятиви қарақалпақ тилинде ең өнимли ушырасатуғын гидронимлик апеллятив жап болып есапланады. Романда Сейтек жап гидроними төмендеги мысалда ушырасады. Мысалы, Группа ағзалары «Сейтек жап» тың тусына жетип келгенде, жол бойында шашлары уўдар-дуўдар болып, көйлекшөң зирдектей тоңып турған он бес-он алты жаслар шамасындағы қызға көзлери түсип, машинаны лаппа тоқтатты. [5.93].

Ал төмендеги мысалда Еркіндәръя арнасы менен бирге усы арна жанындағы тоғайдың атамасының да Еркін деп қысқаған формада аталауын көремиз. Демек, ҳәр қандай суў объектиниң жанындағы жер, тоғай, далалық т.б орынлар гейде сол жағын болған суў объектиниң атамасы менен де аталаады. Мысалы, Әжепленбей қәйтсін: Жалғастың Асанды Еркінниң тоғайында жасырынып жүрген жеринен услап қолына кисен салып, шала өкпеси шығып әкелген мийнети бир пул болды. [5.94]. Күнде зыр-зыр қатнап турған Еркіндәръяға жетиўден азабы болған жоқ. [5.207].

ЖУҮМАҚ

Жуўмақлап айтқанда, К.Алламбергеновтың «Дәръя тартылған жыллар» романында арқа район аймағына тийисли суў объектлериниң атамаларын көплеп қолланылған, бул арқалы романда сөз етилген үақылар усы аймақтарда болғанлығы көзге тасланады. Екиншиден, гидронимлердин тарийхый ески атамалары да жазыўшы тәрепинен қайта жанландырылып, халық тилинде ҳәр қандай гидронимниң этиологиясын аңлауда тийкарғы дерек болып хызмет етеди. Ушиншиден, қарақалпақ тилинде жергиликли аймақ халқының тишине тән гидронимлер, миллий әдебий тилге тән болған гидроним апеллятивлердин берилійі – бул топардағы бирликлерди лингвистикалық ҳәр түрли аспектте еле де терецирек изертлеў имканиятын көрсетеди.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Курбанов М.Ономастика: изертлеў мәселелери. – Нөкис: «Билим», 2025.
2. Дүсимов З. Хоразм топонимлари. –Тошкент: «Фан», 1985.
3. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017.
4. Мамбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2021.
5. К.Алламбергенов. «Дәръя тартылған жыллар» романы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.